

ERZURUM EVLERİ
(Tarihî Kayıt ve Şahitlere Göre)

Dr. Selahattin TOZLU*
Murat KÜÇÜKUĞURLU**

ÖZET

Erzurum evlerinin incelenmesi, Erzurum'un içtimai tarihi bakımından çok mühimdir. Çünkü, evlerin inşa tarzı, halkın günlük yaşantısı hakkında önemli bilgiler içerir. Erzurum evlerinin inşa tarzında uzun süren soğuk kış aylarının yeri büyüktür. Evlerin yapımında kullanılan temel malzeme taştır. Yine Erzurum'da meydana gelen birkaç önemli deprem, evlerin yapım şeklini son derece etkilemiştir. Bu depremlerden en mühimi birçok evin yıkılmasıyla sonuçlanan 1859 depremdir. Bu depremden sonra Erzurum evleri, yeni bir tarzda inşa edilmeğe başlanmıştır.

Bu çalışmamızda özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (İstanbul) belgelerden, Erzurum'u ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahların hatıralarından ve konuyla ilgili araştırma eserlerinden faydalanılmıştır.

Giriş

İstanbul'da böyle bir konu daha çok sanat tarihçilerinin işidir. Hatta, Türkiye'de bu nevi etüdler hemen tamamıyla onlara bırakılmıştır. Dolayısıyla herhangi bir belde, kasaba veya şehrin evleri konu edildiğinde, haklı olarak, ilkin sanat tarihçilerinin bibliyografyasına bakılmaktadır. Bunun yadırganacak bir yanı olmamakla birlikte, Türkiye'deki sanat tarihi çalışmalarının genel durumu itibarıyla bazı şeyler söylemek gereği vardır: Türkiye'de sanat tarihçileri genellikle arşiv malzemesi kullanmamakta ve hatta arşivi hiç bilmemektedir. Oysa, mesela, Osmanlılar zamanında Erzurum evleri veya diğer mekânlar mevzu edilince, Osmanlı kaynakları arasında ilk sırayı arşiv malzemesi alır. Dolayısıyla, böyle bir çalışmanın iyi Osmanlıca bilen ve arşiv malzemesi kullananlar tarafından yapılmasına ihtiyaç vardır. Aksi takdirde, o çalışmanın itibarı daha en baştan tartışılır hale gelmiş demektir.

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Diğer yandan, arşiv malzemesi bilinmeyen birçok tarihf ayrıntının öğrenilip değerlendirilmesine imkân sağlar. Bunun iyi bir örneği Erzurum tarihinde, bilhassa Erzurum evleri bakımından arşivde mevcuttur. Bu bakımdan Erzurum tarihinde, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında depremlerin hususi bir yeri vardır. Bu sebeple de Erzurum depremlerinin bilinmesi, şehrin sosyal, ekonomik, kültürel ve mimarî tarihi bakımından fevkalade önem taşımaktadır. Bu depremlerden biri de 1859 yılında meydana gelmiş ve şehirdeki resmî ve hususî binaların üçte ikisinden fazlası yıkılmıştı. Şehrin imarı sırasında da eski tip evler yeni bir tarzla inşa edilmişti. Dolayısıyla, klasik Osmanlı zamanlarındaki Erzurum evleri büyük nispette şekil değiştirmiş ve yeni bir mimarî görüntü kazandırılmıştı.¹

Bu bilgilerin kaynağı arşivdir ve başka yerde bulunması son derece güçtür. Demek ki, Erzurum evleri yazılırken 1859 yılı depreminden ve bundan sonraki inşa tarzından bahsetmek zaruridir. Bu da ancak arşivden yararlanmakla mümkündür. Oysa, Erzurum evleri hakkındaki hiçbir etütte böyle bir yol izlenmediği gibi, buna lüzum da hissedilmemiştir. Keza, aynı depremde hasar gören Ulucami, devrin valisi Arif Paşa tarafından tamir ettirildiği halde, açılışı ona nasip olmamış ve ondan sonra Erzurum valisi atanmış Ethem Paşa, caminin doğu kapısı üzerindeki tamir kitabesine kendi adını kazdırmıştı. Bunun kaynağı da arşivdir ve Arif Paşa'nın valilikten azli dolayısıyla Erzurum ahalisinin merkeze yolladığı umumi hoşnutsuzluk belgesinden anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bazı bilgi ve yorumların gayesi; iki ayrı sosyal disiplin olan tarih ve sanat tarihinin, birbirlerinin kaynak ve malzemelerine duydukları mecburiyetin ortaya konmasıdır. Bu bakımdan arşivler ve bilhassa Osmanlı arşivleri, son derece kıymetli vesikalarla sanat tarihinin vazgeçilemez kaynağıdır. Dolayısıyla, Osmanlı arşiv belgeleri, hem tarihçilerin hem de sanat tarihçilerinin ortak ve zorunlu kaynağı durumundadır. Bu sebeple, yukarıdaki yorumlar, şimdiye kadar yapılan çalışmaların yerilmesi amacını taşımamaktadır. Şayet meseleye öyle bakılırsa, benzer noksanlar tarih etütlerinde de fazlasıyla tespit edilebilir.

Erzurum Evleri

Böyle bir konunun daha çok sanat tarihçileri bakımından önemli olduğu biliniyor olmakla birlikte, bazı tarihf kayıt ve şahitlerin şimdiye kadar çıkarılmaması olması, bizi bu etüdü yapmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla, bu çalışma, bir sanat tarihçisinin değil, bir tarihçinin kaynak ve malzemeleriyle teşekkül etmiştir.

Erzurum'un diptarihi eskilere dayanmakla beraber, bugünkü şehrin kuruluş ve teşekkülü miladi V. asır başlarına tesadüf etmektedir. İran sınırını emniyet altına almak isteyen Bizans İmparatoru Genç Theodosius, miladi V. yüzyıl başlarında

¹ Sözü edilen 1859 yılındaki deprem hakkında bk. Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Müdürlüğü, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, *Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 100-114.

General Anatolius'a verdiği emirle şehrin temellerini attırmıştı. Askerî amaçlı bu teşebbüsten sonra imparatorun adıyla anılan şehir, bugünkü Erzurum'un nüvesini teşkil eden Theodosiopolis idi. Theodosiopolis, Fırat nehrinin kaynağına yakındı ve ora ahalisi yine kaynağın yakınındaki sazlıklardan epeyce istifade ediyordu. Sazlık kuşlarının eti ve yumurtasının yanısıra, civardaki otlaklar da halkın hayvanlarını beslemek için iyi bir kaynaktı. Şu halde bugünkü Erzurum şehrinin yaklaşık 1500 yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. O zamanlardan Osmanlılar devrine gelinceye kadar birçok millet ve devlet tarafından alınmak istenen şehir, bu sebeple epeyce tahrip edilmişti. Osmanlılar zamanında ise, bilhassa Kanuni devrinde, büyük bir imar ve iskân faaliyeti gerçekleştirilmiş ve Erzurum, Osmanlı Devleti'nin mutena bir şehri haline getirilmişti.

Bu kısa tarihî girişten sonra kaynak ve şahitlere göre Erzurum evleri hakkındaki notlara geçilebilir. Bilindiği gibi ev, oldukça özel bir konudur. İnsanlık tarihi bakımından ehemmiyeti bilinen bir mekân olarak ev, her cemiyet ve milletin içtimaf hayatının başıdır. Yine her cemiyet ve millette olduğu gibi, Türk tarihinde de evin ayrı bir yeri vardır. Hatta, evle alakalı atasözü ve deyimler toplansa büyük bir etüt olur. Anadolu'nun Türkler'le ilk tanışan parçalarından biri olan Erzurum da, bu bakımdan incelenmeğe değerdir.

Erzurum tarihine dair bilgiler çok eski olmakla birlikte, evleriyle alakalı ilk bilgiler ancak XIV. yüzyıl başlarında tespit edilebilmektedir. Tancalı meşhur seyyah İbn Batuta, XIV. yüzyıl başlarında Moğol-İlhanlı hakimiyetinde bulunan Erzurum'a uğramıştı. Onun gördüklerine göre; Erzurum'daki evlerin çoğu bahçeli ve ağaçlıdır.²

Bir seyyah ve tüccar olan Jean B. Tavernier, 1632 yılındaki İran seyahati sırasında Erzurum'a da uğramıştı. Onun tarifine göre Erzurum, kale dışındaki varoşlarıyla birlikte büyük bir şehirdir. Kalenin surları ve şehirdeki evler, ağaç ve topraktan ibaret malzemeye hiç de hoş olmayan bir biçimde yapılmıştır.³

XVII. yüzyıldaki bir diğer müşahit de, meşhur seyyah Evliya Çelebi'dir. Bilindiği gibi Evliya, Erzurum gümrüğünde memur ve sesinin güzelliğinden dolayı da gümrük camisinde ara sıra fahri müezzinlik yapan, dikkatli bir gözlemcidir. Dolayısıyla Evliya'nın verdiği bilgiler Erzurum tarihi ve evleri bakımından gayet kıymetlidir. Evliya, Erzurum'un yetmiş İslam ve yedi Ermeni mahalleli büyük bir şehir olduğunu, Kıbtî (Çingene) ve Yahudisi'nin bulunmadığını söyler. Evlerini de aynen şu cümlelerle anlatır:

(Erzurum'un) cümle evleri kârgir binadır. Fevkânîsi nâdirdir. Ekseriyeti tahtanıdır. Zira, şıtası şedid, küşâde havası baid olmağla, on onbir ay kar yağdığı çok vâki olmuştur. Bunun için evleri tahtânî olup, dam ü bâmlarının muşammalı

² Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 424-425.

³ Jean Babbtiste Tavernier, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, trc. E. Gültekin, İstanbul 1980, s. 28.

*bacaları, evlerinin keçe kaplı kapıları olur. Hammam–misal ibadethaneleri vardır. Hasıl–ı kelam, tahsil–i ulum edilecek diyardır. Çokluk hoş havası yoktur.*⁴

Evliya Çelebi'den kalan bu bilgiler, Erzurum evleri bakımından epeyce mühim unsurlar ihtiva etmektedir. Onun dikkati sayesinde Erzurum evlerinin inşa malzemesinden, hangi şartlar sebebiyle nasıl yapıldıkları hususuna kadar birçok meseleyi anlamak mümkün olabiliyor. İlkin, Erzurum'da evlerin ana malzemesinin taş olduğu katiyetle tespit ediliyor. Lakin, evlerin çoğu zeminden aşağıdadır (tahtanî) ve zeminin üstünde (fevkanîsi) yapılan ev çok azdır. Evliya'ya göre, bunun sebebi, havasının soğuk oluşudur. Yine soğuktan dolayı evlerle kubbeli binaların baca, dam ve kubbeleri muşambalı, kapıları ise keçe ile kaplıdır. Bu sebeple de ibadethaneleri iyice sıcaktır ve Erzurum, ilim tahsil edilecek bir diyardır.

1808 senesinde Erzurum'u anlatan James Justinian Morier, şehrin iki sıra taşla çevrili olduğunu (iç ve dışkale), burçlarda toplar bulunduğunu ve surlardaki burç aralarının saç levhalarla kaplı olduğunu yazar. Erzurum'un sokakları, muntazam olmamakla birlikte, taş döşelidir ve binalar genellikle taştan inşa edilmiştir. Fakat, evlerin üzeri toprakla örtülüdür ve bazılarının üzerinde koyun, kuzu ve danalar otlamaktadır. Çünkü, evlerin üstleri yeşil otlarla kaplıdır. Erzurum'un çarşıları da evleri gibi umumiyetle düz damlıdır. Üzerlerinde yürünmekte, bir sokağa geldiği zaman köprü vasıtasıyla geçilerek öbür dükkâna gidilmektedir.⁵

1828–1829 Osmanlı–Rus savaşı sırasında Erzurum'a gelen ünlü Rus yazarı Puşkin'in gözlemleri, Morier'in kayıtlarıyla hemen aynıdır. Büyük ve 'tipik bir Asya şehri' dediği Erzurum'a 27 Haziran günü gelen Puşkin; evlerin taştan yapıldığını, damlarının düz ve çimle kaplı olduğunu, bunun da uzaktan bakıldığında şehre tuhaf bir manzara verdiğini yazar.⁶ Puşkin'den önceki müşahitlerin de dikkatini çeken bir husus, Erzurum evlerinin genel karakteridir: Bahar ve yaz aylarında toprak örtülü evlerin damlarında çimenler büyüdüğünden, Puşkin gibi uzaktan bakanlar için, şehir, acayip bir manzara arz etmektedir.

1828–1829 Osmanlı–Rus savaşı, Erzurum tarihinde yaşanan ilk Rus işgali ve tahrip yıllarıydı. Bu harp sırasında şehri işgal eden General Paskiyeviç, kaleyi yıktırarak yeni bir içkale yaptırmış ve şehrin eski halini değiştirtmişti. Bilindiği gibi, kale şehirler; içkale, dışkale ve varoşlardan oluşmaktadırlar. İşte Erzurum da böyle bir şehirdi. Erzurum kalesini yıktıran Paskiyeviç, kalenin yanısıra birçok dükkân ve evi de tahrip ettirmişti. Bir Türk şehide göre, etrafı dükkân ve evlerle dolu, altmışbin

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, nşr. A. Cevdet, İstanbul 1314, s. 210.

⁵ Emre Madran–Nimet Özgönül, "Seyahatnamelerde Erzurum", *Toplumsal Tarih*, 4, İstanbul Nisan 1994, s. 19; E. Konukçu, *Aynı eser*, s. 434.

⁶ A. S. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, Ankara 1993, çvr. Z. Baştınar, s. 62, 64. Bu eserin bir başka çevirisi ve ilgili bölümü için bk. Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, İstanbul 2001, trc. Atıf Behramoğlu, s. 53.

askerle muhafazası ancak mümkün olabilen eski Erzurum kalesini yıkan Ruslar, üç dörtbin adamın savunabileceği bir kale yapmışlardı. Ruslar'ın yaptığı kale eskisine göre daha ufaktı. Onlar, içkale duvarından başlayarak Boyahane mahallesindeki 74 evi yıkmış ve Bakırcı camisinin karşısından duvar ve beden çekerek eski kale duvarına bitişirmişlerdi. Buradaki bazı eski kale duvarı ve mazgallarını da iptal eden Ruslar, eski kaleden kalan Gürcükapısı'nı yerinde bırakmalarına rağmen, batıya doğru yeni bir kapı açmışlardı. Bu inşaat sırasında kalenin etrafındaki birçok dükkân da yıkılmıştı.⁷

İşte bu savaştan hemen sonra Erzurum'a uğrayan James Baillie Frasier, 1833 yılı şubat kışındaki müşahedelerinde; savaştan dolayı şehri çok harap bulunduğunu belirtir. Onun gördüklerine göre; binaların çoğu haraptır ve mevcut olanlar da basit bir tarzda topraktan inşa edilmiştir. Halbuki önceden Erzurum güzel bir şehirdir, fakat, son harp bu özelliğini kaybettirmiş. Çok eskiden ve Türkler'den kalma binalar da harap olmuştur, ama, zamana karşı koyabilen yine onlardır. Ramazan sebebiyle bütün dükkânlar kapalı, hava çok soğuktur. Bir de son savaşın tesiriyle, Erzurum kasvetli bir şehir olmuştur.⁸

Bir yaz günü, 30 Mayıs 1836'da Erzurum'a ova yolundan giren William John Hamilton, ilkin ovadaki verimli bataklık (aslında sazlık) zemini ve güzelliği anlatır. Fakat, hem ovada hem de civardaki en büyük noksanlık, ağaç ve odun gibi şeylerin olmayışıdır. Erzurum'un evleri alçak, düz damlı ve hemen tamamı çamurdan inşa edilmiştir. Teraslı evlerin terasları da aynı maddeden yapılmıştır. Evlerin yarısı harabe halindedir. Caddeler pistir ve sokaklar köpekler tarafından işgal edilmiştir.⁹ Dikkat edileceği gibi, Hamilton'ın şehre harap dediği yıllar, biraz evvel bahsi geçen Rus tahribatından sonraki zamandır ve bunun başka şahitleri de vardır.

Erzurum evleriyle alakalı en dikkatli müşahedelerden biri de, İngiliz bürokrat Robert L. Curzon'a aittir. Osmanlı-İran sınır anlaşmazlığı sebebiyle İngiltere'yi temsilen Erzurum'a gelen Sir Curzon, şehirde uzun müddet kalmış ve alaka çekecek bilgiler bırakmıştı. Curzon, ilkin kendisine tahsis edilen evi anlatır: Bu ev, diğer evler gibi taştan yapılmıştır. Köşelerde kesme taş kullanılmış, ana duvarlar ise kaba taşlarla yapılmıştır. Evin pencereleri küçük, ana giriş kapısı geniş, kemerli ve etrafı

⁷ Mehmed Arif, "Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vukubulan Harbe Dair Bir Vesika", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 13-18, İstanbul 1328, s. 900. Bu tahripkâr Rus fiillerini bizatihi gören Erzurum müftüsü İbrahim Edhem Efendi, Babıali'ye, Ruslar'ın bilhassa yakacak için her türlü binayı ve tabiatıyla evleri de yıktığını, ahali ve fukaranın perişan ve artık tahammül edecek hallerinin kalmadığını yazmıştı (Kemal Beydilli, "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII/17'den ayırması, Ankara 1988, s. 422).

⁸ E. Madran-N. Özgönül, "Aynı Makale", s. 20; E. Konukçu, *Aynı eser*, s. 439.

⁹ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, London 1842, s. 176-177.

taşlarla süslenmiştir. Bu giriş kapısından taşla döşeli geniş bir alana girilir. Buranın sağ tarafında ahırlar; solunda ise, mutfak, servis mekânları ve bazı odalar vardır. Bilok kesme taşlardan yapılmış merdivenlerle üst kata çıkılır. Mutfak, tepeden (açılmış baca vasıtasıyla) ışık alır. Üst katın yemek odasıyla giriş holti dışındaki bütün odalarının, alt ve üstte olmak üzere, iki sıra penceresi vardır. Odaların duvarları beyaz badanalıdır. Düz ahşap tavanlar ilginç oyma ve boyalarla bezenmiştir. Cam ise, pencerelerde pahalı bir lüks olarak görülmekte ve bunun yerine, dışarıya bakmak için, küçük bir kısmında cam bulunan yağlı kâğıtlar kullanılmaktadır. Evin damı düzdür ve üzerinde koyun ve kuzular otlamaktadır.¹⁰

Curzon'un kendine tahsis edilen evle alakalı notları bunlarsa da, o, Erzurum evlerinin geneli hakkında da bazı mühim bilgiler bırakmıştı. 1842 yılı kışına ait bu müşahedeler, öbüründen daha mühimdir: Evlerin üstü düz ve mevsim dolayısıyla karla kaplıdır. Erzurum, evlerin inşası bakımından diğer şehirlere benzemez. Şehrin evleri yerin altında yapılmış gibidir. Kapıları ise, tavşan yuvasına benzemektedir. Konsolosluk binasının yanındaki bazı toprak yığınlarının ev olduğuna inanmak zordur. Aslında bütün şehir gariptir: Caddeler, cam pencereler, pirinç tokmaklı yeşil kapılar, arsalar ve bacalar, belirtilmesi gereken şeylerdir. Halkın çok azı dışarıdadır. Ekseriyeti kulübe ve evlerinde kalmaktadır.¹¹

Curzon, Erzurum'da bir ev inşa etmek için, şöyle bir yolun takip edildiğini anlatır: Öncelikle, yaklaşık bir İngiliz dönümü (0,4 dönüm) arazi, ortalama 5 fit (150 santim) derinliğinde kazılır. Bu alanın bir kısmı, büyük hayvan ahırını için ayrılır. Daha sonra, hazırlanmış olan ağaçlar, ortalama bir odanın yüksekliği olan 8-9 fit uzunluğunda kesilir. Bunlar, iki veya dört sıra halinde, ahırın kolonları olarak dizilir. Ağaçların diğer uzun kısımları kiriş olarak kullanılırken, kısa parçalar ve dallar ise bunların üzerine örtülür. Daha sonra bu dalların üzerine toprak serilir ve en üste çim kesekleri yerleştirilir. Ahırın etrafına aynı şekilde büyük ve küçük odalar yapılır.

Bu yeraltı evlerindeki odalar, hem ahırdan hem de birbirinden kalın taş duvarlarla ayrılır. Bu duvarlar, kil ve çamurla iyice doldurulur. Odaların tavanları, küçük bir piramit şeklinde, birbirine çapraz olarak dizilen kirişlerle kaplanır. Böylece tavan, basık kare şeklinde bir dam halini alır. Her odada, kapının karşısında, taştan yapılmış ocak bulunur. Damın üzerinde, yağlı kâğıtla kaplanmış pencere vardır. Bunlar, dışardan bakılınca, küçük bir köstebek yuvasını andırır.

¹⁰ Robert L. Curzon, *A Year at Erzeroum, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854, s. 42-44; E. Konukçu, *Aynı eser*, s. 442; E. Madran-N. Özgönül, "Aynı Makale", s. 21; Selçuk Günay, "Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi FEF. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 18, Erzurum 1990, s. 83.

¹¹ R. Curzon, *Aynı eser*, s. 34-35; S. Günay, "Aynı Makale", s. 83.

İçerden bakıldığında pencere, odaya doğru gittikçe genişleyen piramidin sonuna yerleştirilmiştir. Genellikle ocağın iki tarafında süslü halılarla bezenmiş divan bulunmaktadır. Bacaya yakın bir yerde, sicimle açılıp kapanan ağaç bir kapak vardır. Baca, damın üzerinde yaklaşık iki fit yüksekliğindedir. Bacadan içeri bir şey düşmesini önlemek için, bacanın tepesine yassı bir taş kapatılır. Dışardan bakılınca baca, damdaki çimen ve karların arasında yükselen zehirli bir mantar gibi görünür.

Bu yer altı evi, tam tepeye değil, hafif meyilli bir yere yapılır. Giriş kısmının yer aldığı ön cephe, yamacın alçak kısmındadır. Diğer üç taraftan bakılınca, bir evin varlığı pek belli değildir. Ön taraftan bakılınca, yaklaşık 4-5 fit yüksekliğinde küçük bir tümsek gibi görünür. Böyle bir ev, boşaltıldığı veya harabe haline geldiği zaman epeyce tehlikeli olabilir. Çünkü, toprağın altında ev bulunduğu dair bir iz yoktur. Üzerinde bulunduğunuz at, her an bacaya takılarak ayağını kırabilir. Şehirde, bacalardan yapılan hırsızlıklara dair birçok hikaye vardır.

Evin en ilginç ve dikkate değer kısmı, öküzlerin konulduğu büyük ahırdır. Yedi-sekiz ay süren uzun kış boyunca, insanlar gibi hayvanlar da hemen hiç dışarı çıkmazlar. Bu hayvanların sıcaklığı, bütün evin sıcak kalmasını sağlar.

Bu büyük ahırın bir köşesinde, giriş kapısının yakınında, yerden üç fit yükseklikte ağaçtan yapılmış bir platform vardır. Bunun iki tarafı evin duvarlarıyla çevrili olup, bu duvarlardan kapının karşısındakinde ocak yer alır. Bu kare şeklindeki platformun açık kalan diğer iki tarafı, hayvanların girmesini engellemek için ağaç parmaklıklarla çevrilmiştir. Bu kısma selamlık* denir ve evin sahibi misafirlerini burada ağırlar.

Evin giriş kapısıyla bu platform arasındaki kısım, antre görevini görmektedir. Burada, yaklaşık 6 fit genişliğinde meyilli bir dehliz, açık havanın içeri girmesini sağlar. Bu dehlizin son üst kısmında bir dış kapı, iç kısmında ise bir iç kapı vardır. Bu dehliz, 10 fitten uzun olabilir. Dış kapı, keçe ile kaplanmış sağlam bir ağaçtan yapılır.¹²

* Erzurum'da, Curzon'un tanıttığına benzeyen mekânlar; Ahır Sekisi, Misafir Odası ve Ceferik (Ceferlik) adlarını taşımaktadır. Ceferik, bir tür malzeme koyma yeridir ve burada yatak da bulunur. Fakat, çok nadir hallerde erkek hariç, ceferikte misafir yatırılmaz. Ahır Sekisi, Curzon'un tarif ettiği gibi, ahırın bir kenarında yüksekçe yapılmış ve hayvanların girmesine mani olmak için ağaç parmaklıkla çevrilmiş yerdir. Ancak, burada hane halkı ve çok samimi akrabalar ara sıra oturur, katiyetle misafir ağırlama yeri veya selamlık değildir. Misafir odası ise, şüphesiz misafirlerin ağırlandığı mekândır. Galiba, Curzon, odayla ahır sekisini birbirine karıştırmıştır.

¹² R. Curzon, *Aynı eser*, s. 45-51.

Erzurum Evlerinin Ağaçlandırılması

Erzurum ve çevresinin ağaçtan mahrum olduğu ve bilhassa meyveli ağacın hemen hiç bulunmadığı kaynaklarıyla bilinen bir husustur.¹³ Ancak, zaman zaman bu noksanın izalesi için bazı teşebbüslerde bulunulduğu vakidir. İşte bunlardan biri de, Kırım Harbi olarak bilinen 1853–55 Osmanlı–Rus Savaşı sırasında olmuştu. Bu harp Erzurum'u fazla etkilememekle birlikte, bilhassa lojistik bakımdan Erzurum'la alakalıydı. Yani, Kars ve civarındaki Türk askerinin lojistiği Erzurum valiliğine havale edilmişti ve bu lojistik arasında şüphesiz yakacak da vardı. Ancak, Erzurum ve çevresi ağaçtan mahrumdu. Savaş sırasında Erzurum valisi bulunan Mustafa Zarif Paşa, bu mahrumiyeti gidermek için Erzurum'un köy ve kazalarına birkaç milyon kavak ve söğüt ağacı diktirmiş ve bu işlerle birlikte kendi cebinden 2.000 kese kadar para harcamıştı.¹⁴

Zarif Paşa'nın bu teşebbüsü, Erzurum'un tabii çevresi ve evlerinin tarihi bakımından oldukça mühimdir. Zarif Paşa'nın 22 Mayıs 1853 (13 şaban 1269) tarihiyle Babıali'ye yolladığı bir yazı, bunun teferruatını anlatmaktadır. Paşa'nın verdiği bilgiye göre; Erzurum eyaleti kış memleketi olup; odun, kömür vs. yakacağa ihtiyacı çoktur. Ancak, şehir içinde ve yakın yerlerde Soğanlı ormanlarından başka ağaç ve orman yoktur. Hele meyve ağacı bir yana, nerdeyse yüz hanede üç-beş kavak ve söğüt ağacı bile görülmemektedir. Dolayısıyla bölge ahalisi epeyce zaruret çekmektedir. Bunları dikkate alan vilayet meclisi, ağaç ekilmesi için halkın teşvik edilmesi kararını almış ve şu şekilde yürürlüğe koymuştu: İlk vali konağından başlanarak, her hane sahibi bahçesi varsa bahçesine, yoksa evinin önüne veya imam ve muhtarların göstereceği yerlere beşer ve değirmen sahipleri su harklarına seksen ilâ yüzer adet söğüt ve kavak ağacı dikecektir. Bu kararın tatbikiyle üç-dört ay zarfında 300.000 ağaç ekilmiş ve mayıs ayına gelindiği zaman bunların hepsi filizlenmişti. Vali Paşa, mayıs ayına kadar beklemiş ve neticeyi görmeden sadrazama bildirmeyi doğru bulmamıştı. Zira, Erzurum soğuk bir memleketti ve fidanların donma tehlikesi vardı. Lakin, donma olmamış ve fidanlar yemyeşil açmıştı.¹⁵

Zarif Paşa, halkın yeşillik nimetinden çok memnun olduğunu ve bunun bereket getirdiğini şöyle anlatır: Erzurum ahalisi, arzuladığı halde hiçbir tarihte görmediği ağaçlık ve yeşilliği görünce teşekkürle birlikte padişahın ömrüne de duacı olmuşlardır. Hatta, bu mübarek senenin feyiz ve bereketinden dolayı bu havalide

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, s. 215–216; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, llavelerle nşr. İbrahim Müteferrika, İstanbul 1145, s. 423.

¹⁴ Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı: 1816–1862", *Belleten*, IV, Ankara I. Teşrin 1940, s. 471-472.

¹⁵ BOA, İrade Dahiliye, nr. 17091, Erzurum valisi Mustafa Zarif Paşa'nın sadrazama yolladığı yazı.

olan bolluk ve ucuzluk, önceleri görülmemiş bir şeydir. Öyle ki, hem halk hem de mültezimler ambarlarını zahireyle doldurmuştur.¹⁶

Sadrazam ve padişah ise, ekime devam edilerek ağaç adedinin artırılmasını ve Zarif Paşa'ya da onurlandırıcı bir cevap yazılmasını istediler.¹⁷ Vali Mustafa Zarif Paşa, kaleme aldığı hatıralarında, Erzurum şehriyle civar köylerine birkaç milyon kavak ve söğüt ağacı diktirdiğini söylüyor ki, bu bilginin doğru olduğu muhakkaktır. Zira, eyalet meclisinde yapılan görüşmelerden sonra alınan karara göre; Erzurum'da her evin bahçesine veya önüne üç-beş ağaç dikilecekti. Nitekim, bundan sonraki yıllara ait bazı kaynaklarda, Erzurum evlerinin epeycesinin ağaçlı ve bahçeli olduğundan sözedilmesi, bu ağaçların önemli bir kısmının Zarif Paşa'nın teşebbüsüne bağlanmasını icap ettirmektedir.

Erzurum Evlerinin Dönüm Noktası: 1859 Depremi

Depremler birçok şeyle birlikte en çok mimarî yapıları ve dokuyu zedeler. Eski depremlerin bu nevi tesirleri tam olarak tespit edilemese de, bunun örnekleri Erzurum'da da vardır. Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki zelzelelerde meydana gelen değişiklikler artık bilinmektedir. Mesela, 1852 yılında Erzurum ve özellikle Kevgiri köyünde etkili olan deprem, şehir merkezinde 84 evin tamamen yıkılmasına sebep olmuştu. Ayrıca, 8 evin eyvanı, 6 evin birer odası ve 15 evin ahır, 15 büyük ve 40 küçük samanlıkla 1.077 ocak yıkılmıştı.¹⁸

Bunlara dayanarak Erzurum evlerinin esasında bir müstemilat olduğu sonucu çıkarılabilir. Yani, evlerin etrafında başka ihtiyaçların karşılandığı mekânlar da vardır ve buralar tamamıyla tarım toplumunun hususiyetlerini yansıtmaktadır. Fakat, asıl mesele, depremden sonra bu evlerin nasıl yapıldığına dair herhangi bir bilginin olmayışıdır. Zira, böyle bir not, Erzurum evlerinin eski ve yeni hallerini ortaya koymada çok faydalı olacaktır.

Erzurum evlerinin eski ve yenisini karşılaştırmak, ancak 2 Haziran 1859 günü meydana gelen deprem sonucu mümkün olabilmektedir. Bu depremde Erzurum'daki 7.000 evin üçte ikisinden fazlası yıkılmıştı. Resmî rakamlara göre; 1.462 evin tamamı, 1.200 evden fazlasının yarısı, 1.300 evin üçte biri yıkılmış ve 1.000'den fazla ev de oturulamayacak derecede hasar görmüştü. Aynı yıl, vilayette kurulan Erzurum İnşaat Meclisi marifetiyle, bu evlerin 1.961'i tamamen yapılmış ve ikamet edilecek hale getirilmişti. Ayrıca 1.175 evin tamirine başlanmış ve 1.128 evin de

¹⁶ BOA, Aynı belge, gösterilen yazı.

¹⁷ BOA, Aynı belge, sadrazamın 9 Haziran 1853 (2 Ramazan 1269) tarihli arzı üzerine padişah Abdülmecid'in bir gün sonraki sözlü emri.

¹⁸ S. Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s. 99.

tamirine başlanmak üzeredir. Nihayet, vali Arif Paşa'nın gayretleri sonucu şehirdeki evlerle birlikte birçok bina ve mabedin inşa veya tamiri gerçekleştirilmiştir.¹⁹

Yukarıdaki rakamlar, Erzurum şehrinin üçte ikisinden fazlasının yıkıldığını ve hemen peşinden inşa edildiğini göstermektedir. Bu demektir ki, Erzurum evlerinin çoğu 1859 yılındaki zelzeleden sonra yeniden yapılmıştır. Ancak, evlerin inşa tarzı hakkında bilgi sahibi olmamak, eski evlerle yenilerinin mimarî bakımından mukayese edilememesini doğurur. Oysa, bu hususu açıklığa kavuşturacak çok mühim bir belge vardır. Vali Arif Paşa'nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi, 11 Eylül 1859 tarihli mazbatasıyla şehirdeki son durumu devlet merkezine bildirmişti. Bu mazbatada, Erzurum'daki eski ve yeni evlerin inşa tarzından şöyle bahsedilmektedir:

Erzurum'un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa (ahalinin) ekserisi hanelerini fevkanî ve etrafa nezaretli ve pencereli olarak, tarz-ı nevin-i dilnişin üzere yapmakta olmaları dahi...²⁰

Demek ki, 1859 yılındaki depremden evvel, Erzurum evleri genellikle tahtanî (toprak zeminine gömülü) bir tarzda yapılmıştır. Ancak, depremden sonra fevkanî (zeminin üstünde) olarak inşa edilen evlere pencere de konmuş ve etrafın rahatlıkla görülebileceği bir hale sokulmuştur.

1859 depreminden sonra, üçte ikisinden fazlası yıkılan Erzurum şehri, yeni tarz evlerle yeni bir görüntüme kavuşturulmuştur. Bu imarın en önemli sonucu evlerin çoğunun yenilenmesidir. Dolayısıyla, bu deprem Erzurum evlerinin dönüm noktası sayılır. Nitekim, 1893 ve 1898 yıllarında şehre gelen Lynch; Erzurum'da eski binanın fazla kalmadığını, bunun da 1859 yılındaki depremden kaynaklandığını ifade eder.²¹

Erzurum'da, 1859 depreminde yıkılıp yeniden yapılan veya tamir edilen evler, mahallelere göre şöyledir:

¹⁹ Erzurum tarihinin en büyük ve zararlı depremi olan 1859 depremi ve diğer depremler için bk. S. Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", *Akademik Araştırmalar*, nr. 1, Erzurum 1996, s. 119-126. Sadece 1859 depreminin ayrıntısına bk. S. Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s. 100-112. Depremden (1859) sonra şehri imar edip Erzurum halkının da çok hoşnut kaldığı vali Arif Paşa görevden alınarak, yerine Ethem Paşa atandı. Ethem Paşa, önceki vali zamanından artan bazı ufak işleri tamamladığı halde, şehri ihya etmiş gibi merkeze yazmıştı. Fakat, Erzurum ahalesinin Babıali'ye yolladığı bir mazbatada; deprem sırasında şehri ve halkı ihya ettiği, birçok hayırlı iş yaptığı halde azledilen Arif Paşa'nın azlinden duyulan üzüntü bildirilmekteydi (Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İÜEF., Doktora Tezi, İstanbul 1975, s. 449).

²⁰ BOA, İrade Dahiliye, nr. 29310.

²¹ H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, II, Beirut 1967, 2. baskı, s. 211.

Yeğenağa 140, Lalapaşa 38, Aşağıhabıpefendi 103, Yukarıyoncalık 195, Kâbemescedi 19, Caferefendi 115, Veyisefendi 123, Yukarımumcu 100, Ağmescit 31, Kavak 82, Emirşeyh 41, Kadana 110, Alipaşa 73, Köseömerağa 30, Taşmescit 142, Zeynelabidin 4, Dervişağa 61, Hacıcuma 56, Bakırcı 39, Muratpaşa 214, Aşağıyoncalık 126, Hasanibasri 410, Sultanmelik 185, Abdurrahmanağa 96, Topçuoğlu 110, Narmanlı 40, Hanımhamamı 20, Sivas 6, Yukarıhabıpefendi 96, Gez 90, Feyziye 33, Mehdiefendi 133, Caferzade 14, Aliğa 51, Mirzamehmet 21, Ayaspaşa 50, Kemhan 51, Cedit 104, Kuloğlu 17, Camiikebir 164, İbrahimpasha 28, Çırcır 60, Aşağımumcu 110, Eminkurbu 122, Kasımpaşa 35, Şeyhler 50, Dere 109, Vaniefendi 160, Boyahane 55, Karakilise 70, Çukur 11, Çortan'da 25 ev.²²

Depremden Sonra Erzurum Evleri

1859 depreminden sonra Erzurum'a gelen seyyahların bazıları bu depremin şehri değiştirdiğini söyleser de, bazıları hiç değinmez. Nitekim, 1869'da Erzurum'u anlatan Fransız tabiat araştırmacısı T. Deyrolle, bu zelzeleye temas etmeden şehri anlatır: Erzurum, onun gördüğü en şarklı şehirdir. Pazarın kurulduğu mahalle dışındaki bütün müslüman mahallelerinin sokakları çamurla sıvanmış duvarlarla çevrilmiştir. Bunlara pencere veya kapı görevi yapan çok az ve küçük delikler açılmıştır. Evlerin çoğuna, bilhassa tek katlı olanlarına, ışık, evin tavanında açılmış bir bacadan girer. Yağmur (veya başka şeyin) eve girmesini önlemek için de, bacaya yağlı kâğıttan ehram şeklinde şeffaf (ışık geçiren) bir külâh geçirilir. Evlerin üstü toprak örtülüdür ve baharda çayır gibi olur. Hatta, evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Hayvanların dışkılarından yapılan tezekler, yazın evlerin damlarında, bir kısmı da duvarlara yapıştırılarak kurutulur. Evlerin çoğunun cephesi yazın tezekle kaplıdır.²³

1876 yılının kışı başladığı sıralarda Erzurum'a gelen Captain Fred Burnaby, Erzurum'u beşgen bir şehir olarak tanıtır. Ona göre; uzaktan Erzurum'a bakan birisi, burayı dalgaların havaya kaldırıp bir koya savurduğu terk edilmiş dev bir gemiye benzetir. Geminin ana direği de, kerpiç evlerin arasında yükselen eski bir kuledir.²⁴

²² Bu liste için bk. S. Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s. 107-109.

²³ Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzondan Erzuruma*, trc. R.E. Koçu, İstanbul ty, s. 54-55.

²⁴ Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, I-II, London 1877, II, s. 115. Bu eser iki cilt olmakla birlikte, tek cilt halinde iki çevirisi yapılmıştır: F. Burnaby, *Küçük Asya Seyahatnamesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı*, trc. M. Gaspıralı, Sabah Yay., İstanbul 1998, s. 205; F. Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, trc. F. Taşkent, İletişim Yay., İstanbul 1999, s. 272.

F. Burnaby'den bir yıl sonra, 1877–1878 Türk–Rus savaşı sırasında doktor olarak Erzurum'da görev yapan Avustralyalı Charles S. Ryan, Erzurum'da uzun zaman kalmasına rağmen, çok az bilgi verir. Ryan'a göre; Erzurum'da evlerin üstü düz damlıdır ve taştan sağlam bir surette yapılmıştır. Halk, sıcak yaz günlerinde bu damlarda oturmakta ve bir nevi temiz havaya çıkmaktadır.²⁵

Doksanüç Harbi, Erzurum evlerinin çevre görünümünü bakımından son derece kötü bir hal almasına sebep olmuştu. Bu da, hem Türk hem de Rus askerlerinin yakacak ihtiyacından ve aynı kaynaklardan halkın yanısıra iki ordunun odun temin etmesi gereğinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla ihtiyaç birkaç kat daha artıyordu. Nitekim, 4 Kasım 1877 tarihindeki Deveboynu mağlubiyetinden sonra Erzurum'a kapanmak zorunda kalan Türk askerlerinin soğuktan korunması ciddi bir mesele olmuştu. Zira, bu seneki kış oldukça şiddetliydi. Diğer taraftan Rus askerleri de aynı müşkilatla karşı karşıyaydı. Hatta, Serasker Fosfor Mustafa Paşa, 3 Aralık 1877 (21 Teşrinisani 1293) tarihiyle Anadolu Ordusu Kumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya çektiği telgrafta; Ruslar'ın bulunduğu Deveboynu civarında karın çok olduğunu ve oralarda odun bulunamayacağını ileri sürerek, onların kısa sürede geri çekileceğini umduğunu belirtir. Düşmanın odun bulamayacağı iddiasını garip bulan Muhtar Paşa'nın mühimme kâtibi Mehmet Arif Bey, Serasker'in aksine şöyle der: Bir de düşman odun bulamaz diyor ki, abestir. Zira, bizim köylülerin evleri ne gün için duruyor? Ayrıca verdiği akçe karşılığında evleri ve ahırları söküp söküyor. Evini vermeğe razı olmayanlara da bir göz belerttiği gibi, değil evini, varını yoğunu elinden alıyor.²⁶

Görüldüğü gibi Ruslar, civar köylerdeki halkın ev ve ahırlarını sökerek yakacak ihtiyacını temin etmektedir. Aslında bu Ruslar'ın eskiden beri yaptıkları bir şeydi ve buna Doksanüç Harbi'nde daha fazla başvurmuşlardı. Nitekim, Serasker Fosfor Mustafa Paşa'nın telgrafına 4 Aralık 1877 (22 Teşrinisani 1293) tarihinde cevap veren Muhtar Paşa, durumu açıkça ortaya koymaktadır: Ruslar, Pasinler kazası köylerindeki bütün sahipsiz evleri yıkarak yakacak temin etmektedir.²⁷

25 Charles S. Ryan, *Under the Red Crescent Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877–1878*, London 1897, s. 326. Bunun Türkçe tercümesine bk. *Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da, 1877–78 (Rus–Türk Harbi)*, trc. A. R. Seyfioğlu, İstanbul 1962, s. 186.

26 M. Arif, *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1328, s. 444.

27 Mehmet Arif'in yazdığına göre; bu tarihten beş–on gün sonra Topdağı'ndaki Aziziye istihkâmının önünde karakol bekleyen Türk askerlerinden bazıları donarak ölmüş, hatta bazı askerlerin elindeki tüfekler soğuktan yarılmıştı (*Aynı eser*, s. 336). Askerin hastalanmaması ve soğuktan korunması için koyun derisinden kürk yaptıran Muhtar Paşa, bu tedbirin de hastalığı önleyemediğini kaydeder (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Sanisi: 1294–Anadolu'da Rus Muharebesi*, Dersaadet 1328, s. 298). Demek ki, soğuklar Erzurum'da artık öldürücü olmuştu. Nitekim, Dr. Ryan, Rus

Rus kuşatmasından dolayı Erzurum'a kapanan Osmanlı askerlerinin yakacak ihtiyacı temin edilemiyordu. Halbuki, sadece askere pişirilecek yemek için günlük 18–26 ton (15–20.000 kıyye) odun gerekmektedir. Sözkonusu odunun karşılanması amacıyla, Erzurum'da ne kadar ağaç varsa hepsi ordu tarafından satın alınarak kesildi. Bu feci vaziyete değinen Mehmet Arif, askerin o zamanki ihtiyaçları ve bu arada Erzurum'un doğal çevre tarihi bakımından çok değerli gözlemler aktarır: Odunumuz yoktur. Bazı evleri ve keresteden yapılmış gayet büyük hanları satın alarak, söküp odununu askere taksim ediyorduk. şaka değil, yalnız yemek pişirmek için Erzurum'daki askerimiz günlük onbeş yirmibin kıyye oduna muhtaçtır. Askerlerin mevkilerini ısıtmaya ve hastahanelere verilmesi gereken odun da caba! Bunlar için de, Erzurum'daki bazı evlerin açıklıklarında bulunan bahçe gibi yerlerde ne kadar kavak ve söğüt ağacı varsa, hepsi satın alınarak kesildi. Oysa, Erzurum zaten ormansız ve ağaçsız bir memleketti.²⁸

Kırım Harbi sırasında Erzurum valisi Zarif Paşa tarafından diktirilen ve hemen her Erzurumlu'nun evinin önünde oluşturulan bahçelerin nasıl yok edildiği, M. Arif'in bizzat görüp anlattıklarından anlaşılmaktadır. Zaten ağacı bulunmayan şehir ve bilhassa evler, savaş mecburiyetiyle, tamamen ağaçsız kalmış oldu.

Ruslar'ın şehri işgali günlerinde Erzurum'da bulunan Levant Herald gazetesi muhabiri, 18 Aralık 1877 tarihli mektubunda, şehirdeki durumu çok net özetler: Erzurum ahalisinin düşünceği bir şey varsa, o da yakacak maddenin azlığıdır. Şehrin içinde ve kırlarda bulunan bütün ağaçlar kesildi. Bunlar yakıldıktan sonra, evleri yıkıp enkazıyla ısınmaktan başka çare kalmayacaktır.²⁹

Aynı muhabirin 25 Aralık 1877 tarihli mektubu daha teferruatlıdır: Erzurum ve civarında ağaçtan eser kalmadığı için yakacak azlığı fazlasıyla hissediliyor. Gerçekte bundan kırk–elli gün evvel Soğanlı dağında ormanlar vardı. Ama, o vakit Ruslar'ın Erzurum'a kadar ilerleyeceği kimsenin hatırına gelmezdi. şimdi yakacak bulmak için evleri yıkmaktan başka çare kalmadı. şayet, Erzurum beş–altı hafta dayanırsa, evlerin enkazıyla ısınmak zorunda kalacağız. Onun için Erzurum'daki emlak sahipleri fevkalade telaşlı. Öncelikle yıkılacak evler ise, kuşatma korkusundan kaçmış olanların evleri olacaktır.³⁰

Erzurum'un Ruslar'a teslim edilmesi, bu bakımdan yeni bir mecra daha açtı. O da, Ruslar'ın halka ait evlerle hanları yıkarak odunundan faydalanmasıydı. Nitekim, Erzurum–Aşkale arasındaki Yenihan, işgal sırasında Ruslar tarafından

kumandanı Loris Melikov'un, soğuktan artan hastalıklar ve bilhassa tifo yüzünden askerinin dörtte birini kaybettiğini yazar (C. S. Ryan, *Aynı eser*, s. 213).

²⁸ M. Arif, *Aynı eser*, s. 336, dipnot 2.

²⁹ Mektubunda, savaş sebebiyle şehirde fiyatların da arttığını söyleyen muhabir, bir çeki odunun 20 kuruşa satıldığını yazar (*Basiret Gazetesi*, nr. 2294, 8 Kanunievvel 1293).

³⁰ *Basiret Gazetesi*, nr. 2303, 17 Kanunievvel 1293.

yıkılarak odunları yakılmıştı. Şehrin Türkler'e verilmesiyle yeniden inşa edilen hana, bu sebeple Yenihan adı verilmişti.³¹

Doksanüç Harbi sırasında bilhassa şehrin merkezi ağaçtan mahrum kalmıştı. Hem şehrin hem de Erzurum'a bağlı sancakların ağaçlandırılması hususunda XIX. yüzyıl sonlarına doğru epeyce teşebbüste bulunulmuştu. Bu çalışmalarla bölgede ormanlar oluşturulması teşebbüsü, Anadolu Umum Müfettişi Ahmet Şakir Paşa zamanında da devam etti. Tıpkı Diyarbakır'da olduğu gibi, 1890 yılında Erzurum'da da epeyce ağaç diktirildi.³² Şakir Paşa'nın bu teşebbüsü, IV. Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa tarafından son derece dikkatle uygulandı. Nitekim, Erzurum vilayetine bağlı sancaklara ve bilhassa Erzincan'a 500.000 ağaç diktirildi. Ayrıca, bölgede ziraat ve ipekçiliğin geliştirilmesine katkıları dolayısıyla, Zeki Paşa'ya 'altın ziraat madalyası' verildi.³³

Galiba, Şakir ve Zeki Paşalar'ın bu teşebbüsleri sonucu Erzurum'da bahçeli ve ağaçlı evler yeniden oluşmaya başlamıştır. Bu yıllarda Erzurum'a gelen seyyahların gözlemleri haklı olarak bunu göstermese de, sonraki seyyahların notları bu yöndedir. Mesela; 1893 ve 1898 yıllarında Erzurum'dan geçen Lynch, Erzurum'un ilkin pek hoş bir şehir olarak görünmediğini, bunun da yapı taşlarının rengi ve ağacın azlığıyla ilgili olduğunu yazar. Aynı seyyah, Erzurum'da çok eski tarihlere ait fazla binanın kalmadığını; çünkü, 1859 depreminde bunların çoğunun yıkıldığını da kaydeder.³⁴ Bu kayıtlar, hem 1859 yılındaki depremin hem de ağaçsızlığın etkilerini tespit etmek bakımından kıymetli bilgilerdir.

Erzurum evlerinin yıkılmasına sebep olan bir başka deprem de, 1901 yılı sonlarında meydana gelmişti. Bu depremin ne kadar eve hasar verdiği hususu açık olmasa da, şehirde tamire ihtiyaç göstermeyen ev sayısının azlığı dikkate alınırsa, depremin evler bakımından epeyce tahripkâr olduğu anlaşılabilir.³⁵

³¹ Henry F. Tozer, *Türkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s. 421.

³² Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899)*, İstanbul 1993, s. 85.

³³ Zeki Paşa'ya verilen altın ziraat madalyasının yanısıra, hizmeti görülen Erzincan belediye reisi ile muhasebeciye verilen gümüş ve bakır ziraat madalyaları hakkında bk. Selahattin Tozlu, *Trabzon–Erzurum–Bayezid Yolu (1850–1900)*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 114.

³⁴ H. F. B. Lynch, *Aynı eser*, II, s. 211.

³⁵ Bu tarihlerde Erzurum ahalisi bazı vergilerden muaf tutulmuştu ve bunlardan biri de, taş ocakları vergisiydi. Büyük ihtimalle bu karar deprem dolayısıyla alınmıştı. 1901 depremi ve akabinde şehirde yapılan işler için bk. S. Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s. 115.

Birinci Büyük Savaş'tan sonraki Ermeni yıkımını belgelemek için 1918 yılı Mayıs ayında Erzurum'a gelen ünlü tarihçi Ahmet Refik (Altınay), savaşın açtığı derin yaraları anlatırken, Erzurum evlerine de hüzünlü sözlerle değinir: Erzurum; muazzam camileri, latif minareleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla büyük bir harabe... şehrin eski mamurluğu, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan anlaşılıyor. İki katlı kâgir (taş) evleri, sırf Erzurum'a has bir mimarî tarzında, üst kat ekseriyetle şahnişin tarzında çıkıntılı yapılmış. Alt kısımları zarif doğramalarla süslenmiş. Binaların bir kısmı gayet sağlam taş, bir kısmı âdi kerpiç. Bazı evlerin kapıları açılmış, içerdekilerin görülmemesi için kafes konulmuş.³⁶

Erzurum Evlerinin İnşa Tarzı ve Malzemesi

Buraya kadarki bilgiler Erzurum evlerinin kaynaklara göre nasıl olduğunu ortaya koymak içindi. Bu başlıkta ise, evlerin inşa tarzı ve malzemesi hususundaki kayıt ve gözlemler değerlendirilecektir.

Evliya Çelebi, Erzurum evlerinin taştan yapıldığını ifade ederken, zeminin altında olduklarını da söylemekteydi. Nitekim, aynı kayıtlar XIX. yüzyıla ait belge ve kaynaklardan da iktibas edilmişti. Yukarıda kısmen açıklandığı üzere, evlerin zeminin altında yapılmasının temel sebebi, şüphesiz iklimdi. İklimin her bakımdan insan hayatındaki en mühim yönlendirici faktör³⁷ olduğu dikkate alınırsa, soğuk bir belde olan Erzurum'daki tesiri de rahatça anlaşılabilir. Erzurum meskenlerinin genellikle insanlarla birlikte hayvanları da barındıran birer külliye şeklinde inşa edilmeleri, işte bu iklim zorlamasının neticesiydi.³⁸ Şöyle ki; evlerin kapı cephesi dışındaki bütün cepheleri toprağa dayatılır ve böylece hem insanların hem de hayvanların ısınması kolay hale getirilirdi. Diğer taraftan böyle bir inşa tarzının muhakkak fakirlik ve zaruret ile de alakası vardı. Fakat, hatırdı tutulması lazım gelen mühim bir husus da, bu nevi inşa tarzının sıcak beldelerde de tercih edildiğidir. Zira, zemine gömülmüş ve hatta zeminin iyice altına yapılmış evler, sıcaktan korunaklı serin mekânlarda ikamet etmenin en iyi yoludur. Bu yapım tarzının hangi zamanlarda değişmeye başladığı yukarıdaki bilgilerden takip edilebilir.

Erzurum evlerinin malzemesine gelince: Evliya'nın XVII. asırdaki gözlemleri, evlerin taştan yapıldığında şüphe bırakmasa da, bütün evler için aynı olguyu kabul etmek zordur. Çünkü, yine Evliya'nın kaydına göre; Erzurum'un odunu yoktur ve cümle dağları çıplaktır. Fakat, Erzurumlular'ın 'keran' dedikleri büyük gemi direkleri,

³⁶ Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tahassüsler)*, İstanbul 1919, s. 37.

³⁷ Nazmiye Özgüç-Erol Tümertekin, *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, İstanbul 2000, s. 205 vd.

³⁸ Bu hususlarla birlikte Erzurum evlerine ilk temas edilen kıymetli bir tanıtım yazısına bk. Bahaettin Ögel, "Erzurum Evleri", *Ülkü*, nr. 1/12, Ankara Aralık 1947, s. 32-33.

iki konak mesafedeki dağlardan getirilmektedir. Kırk arşın boyundaki keranlar, kırk akçaya satılmaktadır.³⁹

Evliya'nın, boylarını üç metre gösterdiği keranların, ağacı iyice az bir beldede yakacak olarak istihlak edilmesi mümkün değildir. Bunlar, olsa olsa mesken ve sair binaların inşasında kullanılmışlardır. Nitekim, Erzurum evlerinin tamamına yakını, temelden sonraki bölümünde ve kiriş yerlerindeki keranlarla dikkat çeker. Diğer yandan Erzurum evlerinin en belirgin vasfı, tavanlarının inşa tarzı ve malzemesidir. Bu yapıım şekline, 'kınlangıç' adı verilir ve tamamıyla ahşaptan oluşur. Hatta, bu inşa tarzının Ulucami'de de varolduğu, Evliya'nın notlarından anlaşılmaktadır. Demek ki, Erzurum meskenlerinde ahşap malzemenin de önemli bir yeri vardır ve bu tabiidir.

Ahşap malzemenin temini hususunda Osmanlı tarihinin son yüz yılına kadar ciddi manialarla karşılaşılmadığı anlaşılmaktadır. Son yüz yıl ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından Birinci Büyük Savaş'a kadarki yıllardır. 1877-1878 savaşında Ruslar'a bırakılan Kars'a bağlı Soğanlı ormanları, yegâne olmamakla birlikte, Erzurum evleri için en mühim kereste kaynağıydı. Bu ormanların Ruslar'a bırakılması, Erzurum ve civarı halkını bilhassa kerestelik ağaç ve yakacak temini bakımından epeyce sıkıntı ve müşkilata düşürmüştü. Hatta, Anadolu Islahatı programının tatbiki için Erzurum'a gelen komisyon üyelerinin halktan dinlediği en mühim şikâyetlerden biri de buydu. Öyle ki, Anadolu Islahatı hususunda Babialî'ye baskı yapan Avrupalılar'dan, şüphesiz alaylı bir üslupla, evvela bu meseleyi halletmeleri istenmişti.⁴⁰

Erzurum evlerinin taş malzemesinin kaynakları, kereste menbaı kadar uzak ve müşkilatlı değildi. Tespit edilebildiği kadarıyla ev vs. binaların inşası için lüzumlu olan taş malzeme, şehir yakınındaki ocaklardan sağlanmaktadır. Bu ocaklardan en mühimi Kânber köyünde bulunmaktaydı. Diğer taraftan Kânber'e yakın Tufanç, Umudum, İlanlı (Yılanlı), Topdağı ve Müdürge ile, Pasinler'in Aha (Ağa) köyünde de taş ocakları vardı.⁴¹

³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, s. 216.

⁴⁰ Erzurum'un Osmanlılar zamanındaki yakacak ve kerestelik meselesi ayrı bir etüdde değerlendirilmiştir. Sadece 1877-1878 savaşından sonraki vaziyet için bk. Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*, I, Ankara 1989, s. 534. Babialî tarafından halkın arzusunun yerine getirilmesi için yapılan çalışmaların ilkinde ayrıca bk. BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3044.

⁴¹ Bu ocakların etrafında taş işleme atölyeleri (kârhane) bulunduğu, Erzurum yıllıklarından anlaşılmaktadır. Kânber, Umudum, İlanlı ve Tufanç ocaklarından çıkarılan taşlar kırmızımsı ve işlenmeğe gayet müsaittir. Müdürge ve Topdağı ocaklarından da beyaz taş çıkarılmaktadır. Pasinler'deki Aha taşlarına ise, 'Saltaş' denmektedir. Bu taşların büyük bina ve bilhassa ev inşasında kullanıldığına bk. *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum 1291, s. 168-169. Ev vs. inşasında taş malzemenin yerine bk. Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, Ankara 1993, s. 41-42; Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, s. 196.

Erzurum evleri hakkında bilhassa seyyahların belirttiği mühim bir husus vardır: Onların önemli bir kısmı, Erzurum evlerinin toprak veya çamurdan inşa edildiği gözlemini aktarmaktadır. Bu gözlemlerin bir kısmı doğru olmakla birlikte, bir kısmının epeyce ihtiyatlı karşılanması lazımdır. Bunun sebebi de, seyyahların iyice bakmadan, sadece dış görünüme aldanarak bilgi vermeleri olmalıdır. Çünkü, evler hangi malzemeyle yapılırsa yapılsın, çoğunlukla saman karıştırılmış toprakla sıvanmıştır. İşte bu dış görünüş aldatıcıdır ve evlerin çamurdan inşa edildiği kanaatını vermektedir. Herhalde seyyahlar da böyle bir hataya düşmüşlerdir.

ABSTRACT

It is very important to research the houses of Erzurum as to the social history of the city. Because the building style of the houses includes very important information about the daily life of the people. The cold weather in the winter months has very important share on the style of the houses. It is used stone material predominantly in the construction of the houses. Also, several earthquakes which took place in different dates affect the construction plan of the houses. The most important earthquake resulting in collapsing a lot of houses took place in 1859. After this earthquake, the houses of Erzurum are reconstructed in a new style.

In this research, documents in the Premiership Otoman Archive (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-İstanbul), local and foreign travellers memories who visited Erzurum and scientific books connected with this subject are predominantly profited.

